MERIDIAN CRITIC Nr.1 (Volume 26) 2016

Stereotipuri culturale: Jidovul rătăcitor

Daniela HUMOREANU
Universitatea „Ştefan cel Mare", Suceava

Abstract: This article aims to present some of the stereotypes concerning Jews, present in the Romanian and European culture, focusing on the legend of the wandering Jew. A legend that created a stereotype of a man with no homeland, no home, untrustworthy.In studied works of popular culture, literature, cultural anthropology, philosophy, psychoanalysis and Linguistics, we watched the clichés that comprise the physical portrait, professional, spiritual, moral and religious of ""the imaginary Jew" and the balancing of the border between reality and imaginary.Starting from the premise that we study an act of speech, therefore, a form of linguistic action, we have also indicated the discursive Imaging that proposes the transmission of a collective, persuasive message, with the clear intent of the speaker to influence another person.
Keywords: *cultural stereotypes, Jew, imaginary, reality, speech.*

Stereotipul este definit, din punct de vedere al psihologiei, drept „o schemă cognitivă asociată unui criteriu precum aparenţa fizică, sexul, identitatea religioasă, politică, etnică, sexualăetc., criterii care ne definesc credinţele şi ne călăuzesc judecăţile referitoare la grupurile sociale şi membri acestora" [Larousse, 2006:1175-1176]. Altfel spus, stereotipuleste imaginea sau reprezentarea pe care oamenii o au despre cum este cineva sau ceva, imagine care se înscrie în moştenirea lor culturală şi o transmit în timp, la fel ca şi normele sociale şi obiceiurile.

Omul este o fiinţă producătoare şi receptoare de fantasme, afirma Ioan Petru Culianu, iar aceste fantasme sunt, în mare măsură, condiţionate social. [Culianu, 1996:219]

Un raport interesant de urmărit, din acest punct de vedere, a fost cel dintre locul ocupat de *evreu* în România şi în societatea europeană în diverse etape ale istorie şi *imaginea*, fantasmele construite în jurul acestuia şi fixate în imaginarul colectiv. Cel mai potrivit „martor" am considerat a fi literatura populară şi cultă care au ca personaj central „evreul imaginar", plasat la distanţă uriaşă, în majoritatea covârşitoare a cazurilor, de „evreul real". Am optat pentru imaginea evreului deoarece în legătură cu poporul evreu avem unul dintre miturile fundamentale ale ultimelor secole, cel al

BDD-A26583 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 00:54:47 UTC)

evreului rătăcitor, dar şi pentru că relaţia evreului cu *Celălalt*, în spaţiul european, nu a fost una simplă.

O explicaţie pentru acest al doilea aspect a fost furnizată din perspectiva psihanalizei, de către Sigmund Freud, el însuşi evreu. În*Studii despre societate şi religie, Moise şi Monoteismul* (*Der Mann Moses und die monotheistische Religion*), Freud arată că poporul evreu a înfruntat *„cu o capacitate de rezistenţă fără egal*" nenorocirile şi maltratările, a dezvoltat *„anumite trăsături speciale de caracter"* şi şi-a atras printre altele antipatia puternică a tuturor celorlalte popoare. Printre „trăsăturile speciale", Freud afirma, în 1938, că ar fi aceea că,*„evreii se consideră realmente poporul ales de Dumnezeu"*;*„cred că stau deosebit de aproape de el, ceea ce le insuflă mândrie şi nădejde"*.

> „Dacă eşti preferatul declarat al temutului Tată, nu trebuie să te mire gelozia fraţilor, iar unde poate duce această gelozie o arată foarte frumos legenda evreiască despre Iosif şi fraţii săi. Cursul istoriei lumii a părut să justifice apoi aroganţa evreilor, deoarece când i-a plăcut mai târziu lui Dumnezeu să trimită omenirii un Mesia şi Mântuitor, l-a ales din nou din rândul poporului evreu. Celelalte popoare ar fi avut atunci ocazia să-şi spună: Într-adevăr, au avut dreptate, ei sunt poporul ales de Dumnezeu. Dar în schimb s-a petrecut în aşa fel, încât mântuirea lor prin Iisus Hristos le-a adus doar o accentuare a urii faţă de evrei, în timp ce evreii înşişi nu au tras nici un folos de pe urma acestei a doua favorizări, căci nu l-au recunoscut ca Mântuitor". [Freud, 2010:664-665]

Din punctul nostru de vedere, *„gelozia fraţilor"*poate avea un rol important în formarea şi menţinerea stereotipurilor referitoare la evrei, dar credem că aceasta nu justifică distanţa atât de mare între imagine şi realitate. În mod firesc, atunci, vine întrebarea unde plasăm frontiera între real şi imaginar. Istoricul Lucian Boia consideră că, de la un individ la altul, de la o epocă la alta sau de la o cultură la alta, aprecierile vor fi întotdeauna diferite deoarece fiecare cultură propune propria sa interpretare a imaginarului şi a raporturilor dintre acesta şi realitatea tangibilă:*„Ar fi arogant şi imprudent să opunem cunoaşterea noastră simplelor credinţe ale altora. (...) O dată ce esenţa ultimă şi finalitatea Universului ne rămân ascunse, orice proiect omenesc şi orice cunoaştere se înscriu, la limită, în sfera imaginarului. Şi astfel, acesta se găseşte pretutindeni sau nicăieri".* [Boia, 2000:13]

Istoricul este de părere că imaginarul se amestecă în realitatea exterioară şi se confruntă cu ea, îşi găseşte acolo puncte de sprijin sau, dimpotrivă, un mediu ostil,că poate fi confirmat sau repudiat, căacţionează asupra lumii şi lumea acţionează asupra lui. Dar, în esenţa sa, imaginarul *„constituie o realitate independentă, dispunând de propriile sale structuri şi de propria sa dinamică".* [Boia, 2000:14]

Dacă pentru Lucian Boia concordanţa sau neconcordanţa imaginarului cu ce se găseşte în afară este ceva secundar, cu atât mai mult cu cât *„nu există reprezentare identică cu obiectul reprezentat"*, istoricul francez Georges Duby apreciază ca fiind o mare provocare confruntarea imaginarul cu concretul şi disocierea studiului „obiectiv" al comportamentului oamenilor de cel al sistemelor simbolice care le-a dictat conduita şi au justificat-o în ochii lor. [Duby, 1998:21]

Am urmărit o astfel de confruntare, realizată decercetătorul în domeniul etnologiei, antropologiei culturale, imagologiei şi istoriei religiilorAndrei Oişteanu.

BDD-A26583 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 00:54:47 UTC)

Acesta a analizat clişeele care compun portretul fizic, profesional, spiritual, moral şi religios al *„evreului imaginar"*, pornind de la substratul culturii populare şi al literaturii române vechi până la literatura cultă şi textele socio-politice româneşti din secolul al XIX-lea şi din prima jumătate a secolului XX. Astfel de încercări au mai fost în literatură română şi menţionăm aici lucrărileelaborate în a doua jumătate a secolului al XIX-lea referitoare la modul în care se reflectă imaginea evreului în diverse creaţii mito-folclorico-literare româneşti ale lui Lazăr Săineanu, Simeon Florea Marian şi Moses Schwarzfeld, care au cercetat modul în care este reprezentat evreul în producţiile folclorice din registrul comic: în satire şi, respectiv, anecdote populare.

Portretul-robot al *"evreului imaginar"*, în general negativ,surprins de Oişteanu, arată că este compus din aproximativ aceleaşi stereotipii în Europa de est şi în cea vest-centrală şi este în*„discrepanţă notabilă"*cu imaginea, *„de regulă moderată"*, cu care a fost receptat *„evreul real"*. [Oişteanu, 2001:11]

Împărtăşim ideea autorului, că abordarea comparativă a subiectului evidenţiază migrarea unor clişee mentale dintr-un mediu cultural într-altul, inclusiv *„situaţiile de feedback cultural"*, în care clişeul – după ce a trecut din mediul cultural tradiţional şi rural în cel cult şi urban – a fost reformulat, reactivat, ideologizat, multiplicat prin mijloace de comunicare în masă şi astfel retransmis cu o forţă înzecită în spaţiul cultural care l-a generat.

Studiile asupra stereotipiilor referitoare la evrei regăsite în literatura populară şi cea cultă arată că acestea acoperă toată gama de însuşiri. Astfel, în ceea ce priveşte portretul fizic al *„evreului imaginar"*, se remarcănasul coroiat, buza inferioară răsfrântă, exoftalmia, „chipul de Silen", barba şi perciunii rituali, părul roşu, pielea pistruiată, „murdăria şi putoarea evreului", frumuseţea şi eleganţa evreicei, portul evreilor şi stigmatele vestimentare etc. [Oişteanu, 2001:37-125[

Printre operele literare în care ne întâlnim cu aceste clişee amintim *Taras Bulba*, de Nikolai Gogol, *Amintiri din casa morţilor*, de Feodor Dostoievscki, *Stepa*, de Anton Cehov sau *Duduia Margareta*, de Mihail Sadoveanu.

Pentru portretul profesional, gama stereotipurilor este la fel de largă:evreul negustor, cămătar, meseriaş, cârciumar, evreul lăutar, evreul căruţaş, evreul agricultor, evreul păstor etc. Oişteanu precizează că, deşi o mare parte dintre evrei au fost meşteşugari (croitori, cizmari, tinichigii etc.), această realitate este „uitată" pentru a fi speculată imaginea mai convenabilă a evreului comerciant, cămătar şi cârciumar, cu conotaţiile negative cunoscute. Aceste portrete de evrei le găsim la I.L. Caragiale - *O scrisoare pierdută*, Gogol - *Taras Bulba*, Anton Pann - *Povestea vorbei*, Dimitrie Dan - *Evreii din Bucovina*, William Shakespeare - *Neguţătorul din Veneţia* etc. [Oişteanu, 2001:127-200]

Din punct de vedere moral şi intelectual, *„evreul imaginar"* esteevreul inteligent, dar viclean, avid de bani, laş, „trădător de neam" şi „vânzător de ţară", habotnic, „orb şi surd" la manifestarea lui Iisus etc. Aici stereotipiile pozitive sunt mai numeroase, la fel de inexacte ca cele negative şi, uneori, la fel de nocive. De fapt, clişee sunt aparent pozitive; ele basculează în negativ conform schemei „evreul este inteligent, dar îşi foloseşte inteligenţa pentru fraudă", „evreica e frumoasă, dar e nevirtuoasă", „evreul e om credincios, dar e habotnic" etc. Oişteanu a remarcat astfel de imagini, printre alţii, la Emil Cioran, în *Ispita de a exista*, la Liviu Rebreanu - *Iţic Ştrul dezertor*, sau la Nae

BDD-A26583 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 00:54:47 UTC)

Ionescu, în prefaţa scrisă la romanul lui Mihail Sebastian, *De două mii de ani*. [Oişteanu, 2001:201-271]

Din mitologia născută şi vehiculată în jurul evreului în spaţiul românesc şi cel est-central european – legendele apocrife, credinţele folclorice, literatura populară, superstiţiile magice, se creionează portretul mitic, magic şi religios al evreului: evreul – client al Iadului, destinat Diavolului, evreul vrăjitor, jidovul rătăcitor, evreul care nu consumă carne de porc, evreul de bun augur, evreul deicid, evreul hagiocid, evreul iconocid, evreul infanticid etc.

O legendă care a alimentat ideologia antisemită, inclusiv cea nazistă, şi cu impact extrem de puternic în istoria poporului evreu, dar şi a creştinismului, a fost cea a evreului sau jidovului rătăcitor. În mod curent, mitul istoric pune în scenă personaje, decoruri şi situaţii ce vor trebui să se lipească pe lumea concretă, însă, aşa cum arăta Lucian Boia, rezistenţa faţă de real se manifestă uneori *„printr-o capacitate remarcabilă de negare a evidenţelor sau de inversare a semnificaţiilor acestora, dovadă a autonomiei imaginarului şi a durabilităţii modelelor sale”. „Se vede în general ceea ce se doreşte să se vadă şi se învaţă ceea ce se ştie deja”*, subliniază autorul menţionat. [Boia, 2000:24-26]

Oişteanu şi Boris Marian apreciază această legendă a fi drept unul din cele trei mituri fundamentale ale istoriei ultimelor secole, alături de legenda lui Faust şi cea a lui Don Juan. Diferenţa constă în faptul că Faust şi Don Juan, ca şi Don Quijote, de altfel, sunt mituri *„relativ benigne”* [Marian, 2008], în timp ce Ahasveros a fost demonizat, ca *„evreul-imagine“*. El are un precursor în Cain, pedepsit de Dumnezeu să rătăcească pe pământ. Cain era fratricid, Ahasverus – deicid. Şi totuşi nu Cain a fost cel ales. Evreii Evului Mediu european trebuiau să fie urmaşii cizmarului Ahasverus, „ucigaşul lui Iisus”, şi nu urmaşii agricultorului Cain, „ucigaşul lui Abel”. *„Acuzaţi de fratricid şi, respectiv, de deicid, blestemaţi de Iehova şi, respectiv, de Isus, protagoniştii celor două legende sunt pedepsiți să fie pribegi(rătăcitori în spațiu) și nemuritori (rătăcitori în timp)”*, arată Andrei Oişteanu. [Oişteanu, 2001:302[

Legenda care a creat un stereotip de om fără patrie, fără casă, în care nu poţi avea încredere, a apărut prima dată în formă scrisă în Germania, în anul 1602, sub forma unei broşuri intitulate “*Kurtze Beschreibung und Erzählung von einem Juden mit Namen Ahasverus”* (*„Scurtă descriere și povestire despre un evreu pe nume Ahasverus”*). Povestea îl are ca personaj pe evreul Ahasverus, nume împrumutat *„prin ignoranţă*”, afirmă scriitorul Boris Marian, din Meghilat Ester, unde Ahasverus era rege persan, nicidecumevreu. Numele regelui persan din Cartea Esterei a fost transferat unui cizmar evreu din Ierusalim, în vremea sacrificării lui Iisus, care i-a refuzat Mântuitorului un pahar de apă şi un răgaz de odihnă. Iisus i-a prezis lui Ahasverus că va merge necontenit prin lume, ceea ce s-a şi întâmplat, spune legenda, pentru că acest evreu a colindat prin secole şi va colinda lumea până la Judecata de Apoi. La fel ca Iuda, „trădătorul lui Iisus“, Ahasverus a devenit un nume odios pentru imagologia şi teologia creştină.

Broşura despre evreul Ahasverus s-a bucurat de un mare interes şi s-a răspândit rapid în toată Germania, nu mai puţin de opt ediţii apărând doar în 1602; în total au fost patruzeci, înainte de sfârşitul secolului al XVIII-lea. Mai sunt cunoscute opt ediţii în limba olandeză şi flamandă, iar povestea a trecut repede şi în Franţaşi în Anglia. Broşura a fost tradusă de asemenea în daneză şi suedeză şi a apărut în aceste

BDD-A26583 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 00:54:47 UTC)

ţări înainte chiar de venirea evreilor acolo. Pentru că termenul „evreu" era puţin cunoscut de popor, în Danemarca şi Suedia, ca şi în Finlanda, protagonistul legendei era numit *Pantofarul din Ierusalim*. [Oişteanu, 2001:302]

În ţările vorbitoare de limbă germană Ahasveruseste denumit *der ewige Jude* (evreu nemuritor sau evreu etern), în timp ce în ţările vorbitoare de limbi romanice este cunoscut ca *le Juif Errant*şi *l'Ebreo Errante* (evreu rătăcitor); expresia engleză este*the Wandering Jew*, iar numele spaniol este *Juan Espera en Dios*.

Germanii l-au denumit *der ewige Jude* (eternul evreu), pentru că *Wanderer* (călător) are o conotaţie pozitivă, populară în basme şi anecdote. Oişteanu susţine că legenda publicată în 1602 a găsit teren fertil pentru antisemitismuldeja „impulsionat" din 1543, când Martin Luther publicase *Despre evrei și minciunile lor*, şi deexpulzările succesive ale evreilor, începând cu 1290, din Anglia, în sec. XIV-XV din Franţa, Cehia, Austria, Spania, Portugalia, Germania. Cu siguranţă că sutele de mii de evrei bărboşi, încărcaţi de bagaje, care peregrinau în mod real pe drumurile Europei Centrale au imprimat în mintea oamenilorimaginea unui „evreu rătăcitor", blestemat de soartă să nu-şi găsească locul şi odihna şi au alimentat ulterior acest mit. *„Trebuia să apară o legendă care să explice acest fenomen"*, crede A. Oişteanu. [Oişteanu, 2001:305]

Preluarea mitului din tradiţia orală şi transpunerea lui în creaţia poetică corespunde înscrierii lui în circuitul scriptural al culturii moderne. Aşa cum sublinia cercetătoarea Elena Prus, un mit scos din ordinea religiosului şi adus în ordinea artisticului, *„se metamorfozează, devine motiv poetic"*. [Prus, 2004]. Trăsăturile pe care le mai au în comun mitul religios şi cel literar sunt saturarea simbolică, organizarea compactă şi explicarea metafizică.

Legenda jidovului rătăcitor a interferat simbolistic nu doar cu mediul iudaic. În Evul Mediu, ereticii, protestanţii se considerau „evrei" persecutaţi, iar în sec. XX, poeta rusă Marina Ţvetaeva spunea că poeţii sunt „evrei", prin destinul lor vitreg. Ca români supuși opresiunii habsburgice și maghiare, cărturarii ardeleni se identificau şi ei cu „evreul rătăcitor", adică apatrid. În *Ţiganiada* lui Budai-Deleanu se regăsesc aceste trimiteri, ca şi la alţi autori: George Bariţiu, Andrei Mureşan. Regulamentul Organic elaborat sub dominaţia rusă în Principatele Române prevedea şi el izgonirea evreilor „vagabonzi".

De la autorul anonim din 1602 până la literatura cultă contemporană, legenda *evreului rătăcitor*a fost extrem de prolifică. Sute, poate chiar mii de poeme, romane şi opere dramatice s-au construit mai ales în ultimele două secole pe acest mit. Amintim aici doar câteva, preluate din *Jewish Encyclopedia*: Jan Potocki - *Manuscrisul de la Saragossa,* Franz Christoph Horn – *Ahasver*, Claude Tillier – *Unchiul meu Benjamin*, Hans Christian Andersen – *Ahasverus*, Robert Hamerling -Ahasver în Roma, Victor Rydberg -*Prometheus și Ahasverus*, Franz Werfel -*Steaua nenăscutului*, Leo Perutz - *Marchizul de Bolibar*, Jorge Luis Borges - *Nemuritorul*, Walter Michael Miller jr. - *Imn pentru Leibowitz*, Gabriel García Márquez - *O zi după sâmbătă*, *Funeralii Mamei Mari* şi *Un veac de singurătate*, Walter Jens – *Ahasver*, Friedrich Dürrenmatt – *Suspiciunea*, Stefan Heym - *Ahasver* , Arkadi şi Boris Strugatzki - *Die Last des Bösen*, (*Ponderea răului*, netradus în limba română), Wolfgang Hohlbeins Raven - *În turnul morţilor vii*, Christian Friedrich Daniel Schubart - *Evreul etern*, August Wilhelm Schlegel – *Avertisment*, Aloys Schreiber - *Evreul rătăcitor*, Johann Ludwig Wilhelm Müller – *Evreul rătăcitor*, Nikolaus Lenau - *Ahasver, evreul rătăcitor*, Ludwig Köhler

BDD-A26583 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 00:54:47 UTC)

- *Noul Ahasver*, János Arany – *Evreul rătăcitor*, József Kiss – *Noul Ahasver*, Oswald Levett - *Pierdut în timp*, Christian von Aster - *Un străin în necropolă* etc.

Tema „evreului rătăcitor" se află în centrul unor cărţi a cel puţin patru scriitori celebri din secolul al XIX-lea: Adelbert von Chamisso - *Peter Schlemihl*, Edgar Quinet - *Tabletele evreului rătăcitor* şi poemul în proză *Ahasvérus*, Johann Wolfgang von Goethe - *Poezie şi adevăr* şi Eugene Sue - *Evreul rătăcitor*, în care leagă povestea lui Ahasveros cu a Irodiadei. Acesta din urmă a fost tradus în maghiară de Sandor Petöfi şi în română de Timotei Cipariu, sub titlul *Ovreiul neadormit* (influenţat de sintagma germană „eternul evreu" - „der ewige Jude").

O trimitere la acest mit găsim şi în prefaţa semnată de Nae Ionescu, la romanul lui Mihail Sebastian, *După două mii de ani*. Maestrul, filogerman, i-a scris discipolului său evreu: *„Suferi pentru că eşti evreu; ai înceta să fii evreu în momentul în care nu ai mai suferi; şi nu ai putea scăpa de suferinţa decât încetând a fi evreu. Este, desigur, o apăsătoare fatalitate. Dat tocmai de aia nu e nimic de făcut: Iuda va agoniza până la sfârşitul veacului. (...) Mesia a venit, Iosef Hechter - şi tu nu l-ai cunoscut. Atât ţi se cerea în schimbul tuturor bunătăţilor pe cari Dumnezeu le-a avut pentru tine: să veghezi. Şi nu ai vegheat. Sau nu ai văzut - pentru că orgoliul ţi-a pus solzi pe ochi... Iosef Hechter, nu simţi că te cuprinde frigul şi întunericul?"*.

Tot o relaţie maestru-discipol, dar în alt registru, avem şi în nuvela *Dayan* de Mircea Eliade, între „Jidovul rătăcitor" şi matematicianul de geniu Dayan. Ahasverus îl găseşte pe Dayan, în care vede un posibil salvator şi încearcă să afle de la acesta când se va produce sfârşitul lumii şi, deci, când se va elibera de blestem.

Evreul rătăcitor nu este un caz singular de stereotip cultural referitor la evrei. Literatura a mai reflectat cazuri de evrei acuzaţi prin extrapolare şi amintim doar de Shylock, cămătarul lui Shakespeare şi de evreul Joseph Süßoppenheim, eroul lui Lion Feuchtwanger.

Aşadar, putem afirma că *alteritate*a şi *universalitate*a sunt prezente simultan în gândire, dar prezenţa unei plaje atât de vaste de stereotipuri doar referitoare la evrei nedovedeştecă alteritatea este mai influentă şi pare mai susceptibilă să se lase invadată şi chiar acoperită de imaginar. *Adevăratul Celălalt* pare a fi doar un pretext care ascunde jocul imaginaţiei. Diferenţele s-au impus mai bine spiritului decât similitudinile, iar „tribalismul", naţionalismul, rasismul decurg dintr-o structură durabilă a imaginarului.

Prezenţa abundentă a „evreului imaginar" în literatura populară şi cultă a ultimelor secole ne permite să spunem stereotipurile s-au fixat în timp şi s-au transmis din aproape în aproape în întreg spaţiul cultural european, iar clişeele religioase s-au dovedit a fi cele mai periculoase.Acestea au stat la baza multor credinţe antisemite, de la nivelul popular-creştin până la cel intelectual-politic. Aşa cum subliniază Ion Petre Culianu [Culianu, 1996:220], fantasmele culturale au avut şi au efect asupra educaţiei individului şi, implicit, asupra modului în care individul experimenta „puterea" în diferite epoci: *„Omul este o fiinţă prin excelenţă culturală şi nimic din ceea ce este el şi din ceea ce îl înconjoară nu a scăpat vreodată de o justificare ideologică"*. [Culianu, 1996:178]

Apreciem că antisemitismul constituie un argument în plus că ideologia nu este o reflectare a vieţii, ci un plan de acţiune asupra acesteia, însă pentru ca acţiunea să aibă o şansă de a fi eficientă, disparitatea nu trebuie să fie prea mare între reprezentarea imaginară şi „realităţile" vieţii.

BDD-A26583 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 00:54:47 UTC)

REPERE BIBLIOGRAFICE

Boia, Lucian, 2000. *Pentru o istorie a imaginarului*, Editura Humanitas, Bucureşti
Culianu, Ioan Petru, 2013. *Gnozele dualiste ale Occidentului. Istorie şi Mituri*, Editura Polirom, Iaşi
Duby, Georges, 1998. *Cele trei ordine sau imaginarul feudalismului*, Editura Meridiane, Bucureşti
Freud, Sigmund, 2010. *Opere esenţiale*, vol. 9, *Studii despre societate şi religie*, Editura Trei, Bucureşti
Jewish Encyclopedia, http://www.jewishencyclopedia.com/articles/14773-wandering-jew
Larousse, 2006. *Marele dicţionar al Psihologiei*, Editura Trei, Bucureşti
Marian, Boris, 2008. *După 4000 de ani*, Editura Ideea Europeană: http://www.survivors-romania.org/text_doc/dupa_4000_de_ani.htm#cap310
Oişteanu, Andrei, 2001. *Imaginea evreului în cultura română*, Editura Humanitas, Bucureşti
Prus, Elena, 2004. *Poetica mitului*, în Revista „Limba Română", nr.4-6, Anul XIV: http://limbaromana.md/index.php?go=articole&n=2150
Romanato, Gianppaolo, Lombardo, G. Mario, Culianu, Ion Petre, 1996. *Religie şi putere*, Editura Nemira, Bucureşti
Strauss, Claude-Lévi, 2011. *Gândirea sălbatică*, Editura Polirom, Iaşi

BDD-A26583 © 2016 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 00:54:47 UTC)